

AGNIESZKA SUPLIKA*

Aktywność społeczna stowarzyszeń kolejarzy w Polsce międzywojennej

Social activity of railway workers' associations in Poland in interwar period

Streszczenie

Celem artykułu jest zaprezentowanie działalności stowarzyszeń i aktywności społecznej kolejarzy w okresie Drugiej Rzeczypospolitej. Kolejarze bowiem należeli do licznych i bardzo różnorodnych organizacji społecznych, angażowali się w pracę charytatywną, spółdzielczą, sportową oraz inicjatywy lokalne i ogólnokrajowe. Stowarzyszenia kolejarzy były jedną z form wspierania państwa polskiego w rozwiązywaniu ważnych problemów społeczno-bytowych. Ich działalność jest znakomitym przykładem zaangażowania społecznego – realizacji celów oświatowo-kulturalnych, socjalno-bytowych i zdrowotno-rekreacyjnych, nie tylko wspólnoty kolejarzy, ale również innych stowarzyszeń społecznych dwudziestolecia międzywojennego.

W artykule przedstawiono aktywność społeczną kolejarzy podejmowaną w ramach stowarzyszeń, ze wskazaniem ich podstaw teoretycznych i prawnych oraz praktycznych sposobów realizacji wytyczonych przez nie celów. Artykuł oparty jest na źródłach drukowanych, w tym na statutach i sprawozdaniach, dokumentach normatywnych, artykułach z czasopism wydanych w latach międzywojennych nawiązujących do badanego zagadnienia oraz na opracowaniach współczesnych. Zaprezentowane egemplifikacje stowarzyszeń wskazują, iż odgrywały one istotną rolę w życiu

* Agnieszka Suplicka, Wydział Nauk o Edukacji, Uniwersytet w Białymstoku, Polska, e-mail: a.suplicka@uwb.edu.pl, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7107-0327>.

społeczno-politycznym, gospodarczym i oświatowo-kulturalnym okresu międzywojennego. Działalność kolejarzy podejmowana w ramach stowarzyszeń zainicjowała wiele pożytecznych akcji, które stały się czynnikiem twórczym, mającym korzystny wpływ na życie tej grupy zawodowej.

Słowa kluczowe:

działalność społeczna, aktywność społeczna, stowarzyszenia, Druga Rzeczypospolita, okres międzywojenny, kolejarze, koleje

Abstract

The aim of the article is to present the activities of railwaymen's associations and social activity in the period of the Second Polish Republic. Railwaymen belonged to numerous and very diverse social organizations, engaged in charity, cooperative, and sports work as well as local and national initiatives. Railway workers' associations were one of the forms of supporting the Polish state in solving important social and living problems. Their activity is an excellent example of social commitment – the implementation of educational and cultural, social and living as well as health and recreational goals, not only of the railway community but also other social associations of the interwar period.

The article presents the social activity of railwaymen undertaken within the associations, with an indication of their theoretical and legal foundations and practical ways of achieving their goals. The article is based on printed sources, including statutes and reports, normative documents, articles from magazines published in the interwar years referring to the issue under study, and contemporary studies. The presented examples of associations indicate that they played an important role in the socio-political, economic, educational and cultural life of the interwar period. The activities of railwaymen undertaken within the associations initiated many useful actions, which became a creative factor that had a positive impact on the life of this professional group.

Keywords:

social activity, social activity, associations, the Second Polish Republic, the interwar period, railwaymen, railroads

1. WSTĘP

Po odzyskaniu niepodległości z pasją i zapałem budowano wolne państwo. Scałano politykę, oświatę, gospodarkę, budowano infrastrukturę drogową i kolejową.

Pomimo, iż powstanie kolei na ziemiach polskich przypada na okres zaborów, to nie ulega wątpliwości, że była ona wówczas realizowana zgodnie z odmiennymi założeniami polityki poszczególnych zaborców. Koleje były wówczas przystosowane przede wszystkim do potrzeb państw zaborczych, następnie do potrzeb każdej dzielnicy rozbiorowej z osobna, nie miały i nie mogły mieć na celu potrzeb całej Polski (Polskie Koleje Państwowe 1918–1928, 1929; Faecher, Peters, 1939; Dylewski, 2012; Keller, 2012, 2016; Bąkowski, Hydzik, 2018; Przerwa, Keller, Kruk, 2019; Gašior, 2016).

Zarówno rola kolei, jak i zawód kolejarza były w Drugiej Rzeczypospolitej niezwykle pożądane i chociaż wykonywanie zawodu nie należało do łatwych, to jednak wiązało się z lepszymi zarobkami, a przede wszystkim z poważaniem społecznym. Prestiż ten powodował kształtowanie się swoistego etosu pracy, opartego na odpowiedzialności, punktualności, sumienności i poczuciu służby wobec obywateli. Praca na kolei stała się również formą służby państwowej (o czym świadczyło na przykład umundurowanie kolejarzy), a wywiązywanie się z obowiązków zawodowych świadectwem patriotyzmu (Keller, 2012; Lijewski, 1959; Pisarski, 1974; Wilczek-Karczevska, 2015).

Roli kolei nie zawężano wyłącznie do transportu i komunikacji, przypisywano jej również istotną rolę w szerzeniu kultury. O wartości i potrzebie kolei w różnych aspektach funkcjonowania państwa wyraził swoje stanowisko marszałek Józef Piłsudski, który stwierdził: „Aby podnieść kulturę i dobrobyt ludności, trzeba dać jej dobrą komunikację” (Rakiel-Czarnecka, Fudała, Popowski, Sowińska, Przygoda-Stelmach, 2018, s. 5). W Jednodniówce Referatu dla Spraw Kulturalno-Oświatowych i Społecznych Wydziału Osobowego Dyrekcji Kolei Państwowych we Lwowie czytamy: „Kto mierzy wartość kolei ilością przewiezionych ton i przebieżonych kilometrów, a nie widzi jej ogromnego znaczenia kulturalnego, ten popełnia błąd wielki; kto pragnie zmechanizować pracę kolejarza i ściągnąć go do poziomu zwyczajnej siły przewozowej, popełnia błąd jeszcze większy” (Jednodniówka Referatu dla Spraw Kulturalno-Oświatowych i Społecznych Wydziału Osobowego Dyrekcji Kolei Państwowych we Lwowie, 1928, s. 1).

W okresie międzywojennym kolejarze stanowili jedną z najliczniejszych grup zawodowych, która u schyłku Drugiej Rzeczypospolitej liczyła około 180 tysięcy osób. Było to jednak środowisko bardzo zróżnicowane społecznie, politycznie i kulturowo, o czym może świadczyć chociażby fakt, że jeszcze pod koniec międzywojnia miało aż 27 ogólnopolskich związków zawodowych. Należy przy tym zaznaczyć, że do największych central związkowych należały nie tylko związki zrzeszające robotników, ale także organizacje określane wówczas jako pracownicze. Szczególnie duże znaczenie miał tu akces związków działających wśród

kolejarzy. Do głównych związków kolejarzy należały: Związek Zawodowy Kolejarzy, Związek Zawodowy Pracowników Kolejowych, Polski Związek Kolejowców, Związek Kolejowy, Zjednoczenie Kolejowców Polskich, Związek Zawodowy Maszynistów Kolejowych, Związek Zawodowy Drużyn Konduktorskich, Związek Urzędników Kolejowych, Związek Umysłowych Pracowników Kolejowych, Związek Zawodowy Pracowników Drogowych (Dagnan, 1922; Kołowski, 1977; Krauze-Jaworska, 1968; Faecher, Peters, 1939).

Poza podstawowymi formami aktywności, jakimi były organizacje związkowe, kolejarze w sposób nieraz masowy prywatnie należeli do licznych i bardzo różnorodnych organizacji o charakterze społecznym, angażowali się w pracę charytatywną, spółdzielczą, gospodarczą, sportową, inicjatywy o zasięgu lokalnym jak i ogólnokrajowym, które często obierały za cel poprawę warunków ich życia. Pracownicy kolei wykazywali szereg przedsięwzięć, jak na przykład zakładanie i utrzymanie instytucji humanitarnych i społecznych, ośrodków wypoczynkowych i sanatoryjnych (Piekarski, 2019; Zagdańska, 2018; Zakrzewski, 2012; Faecher, Peters, 1939; Domy wypoczynkowe i zakłady lecznicze Rodziny Kolejowej, 1938), czy kulturalno-oświatowych, bowiem ich zdaniem „oświecony ogół pracowników kolejowych tym sprawniej i chętniej pracuje, tym ściślej zająbia się w skomplikowanym mechanizmie kolejnictwa. Zbawienne skutki oświaty przyniosą niezmiernie korzyści nie tylko samym pracownikom, ale społeczeństwu i Państwu” (Jednodniówka Referatu dla Spraw Kulturalno-Oświatowych i Społecznych Wydziału Osobowego Dyrekcji Kolei Państwowych we Lwowie, 1928, s. 5). Były one efektem nowych uwarunkowań polityczno-prawnych, co rzecz jasna pozostawało w bezpośrednim związku z odbudową niepodległego państwa polskiego. Wśród zróżnicowanych obszarów działalności na szczególną uwagę zasługują formy aktywności społecznej, które realizowano w ramach stowarzyszeń.

Biorąc pod rozwagę naukową znaczenie pracy kolejarzy w Drugiej Rzeczypospolitej oraz stosunkowo niewiele opracowań naukowych z zakresu ich działalności społecznej (Piekarski, 2019; Szymczyk, 2017; Zagdańska, 2018; Zakrzewski, 2012), głównym celem artykułu była próba zaprezentowania działalności społecznej kolejarzy podejmowanej w ramach stowarzyszeń, ze wskazaniem ich podstaw teoretycznych i prawnych oraz praktycznych sposobów realizacji wytyczonych przez nie celów. Szczególnie ważnym problemem badawczym okazało się poszukiwanie inicjatyw podejmowanych na płaszczyźnie oświatowo-kulturalnej, socjalno-bytowej i zdrowotno-rekreacyjnej. Artykuł oparty jest na źródłach drukowanych, w tym na statutach i sprawozdaniach, dokumentach normatywnych, artykułach z czasopism wydanych w latach międzywojennych nawiązujących do badanego zagadnienia oraz na opracowaniach współczesnych. Przeprowadzona

analiza źródeł pozwoliła na ukazanie wybranych stowarzyszeń kolejarzy jako przykładu aktywności społecznej w Drugiej Rzeczypospolitej.

2. STOWARZYSZENIA W DRUGIEJ RZECZYPOSPOLITEJ – UJĘCIE TERMINOLOGICZNO-PRAWNE

Jak stwierdza Piotr Petrykowski (1994) „w literaturze prawniczej, socjologicznej, a także politologicznej istnieje wiele definicji stowarzyszenia, które mimo pewnych różnic wynikających z czasu powstania oraz dyscypliny naukowej autora, uwzględniają główne cechy definiowanego pojęcia” (Petrykowski, 1994, s. 13–25). Definicje zawierają pewne wspólne elementy, które są charakterystyczne dla stowarzyszeń, jednakże Sławomir Kantyka (2013) zauważa, że „nie są one na tyle precyzyjne, by na ich podstawie można było dokonać podziału organizacji społecznych na te, które są stowarzyszeniami i te, które nimi nie są. Dlatego też przez dziesięciolecia w literaturze i publicystyce utrzymują się rozbieżności w klasyfikacji organizacji społecznych. Niewątpliwie jedną z przyczyn tej sytuacji jest interdyscyplinarne podejście do analizy oraz oceny tych organizacji. Wydaje się, że jest wręcz niemożliwe opracowanie jednej, niebudzącej dyskusji definicji stowarzyszenia, określenie, czym ono jest, jakie miejsce i rolę spełnia w społeczeństwie-państwie” (Kantyka, 2013, s. 85). Do stowarzyszeń zalicza się „wszystkie te organizacje społeczne, których działanie oparte jest na prawie o stowarzyszeniach i które określają siebie jako stowarzyszenie, towarzystwo, związek lub zrzeszenie a ich celem jest skupianie ludzi o wspólnych upodobaniach i skłonnościach” (Romul, 1970, s. 10). Stowarzyszenie to „dobrowolne i trwałe zrzeszenie osób, o celach niezarobkowych, samodzielnie określające swoje programy i strukturę” (Encyklopedia PWN, hasło: stowarzyszenie, dostęp: 28.02.2021), oparte na świadomym i dobrowolnym doborze jednostek łączących się w celu realizacji podobnego lub wspólnego celu, którego osiągnięcie służyć ma przede wszystkim zaspokajaniu określonych potrzeb, zainteresowań, lub dążeń członków. Grupa ta posiada określoną organizację wewnętrzną, zaś cele działania zgodne są z obowiązującymi przepisami prawa i akceptowane przez otoczenie społeczne, w którym stowarzyszenie działa.

Po odzyskaniu swobód obywatelskich, które towarzyszyło powstaniu niepodległego państwa, znacznie rozszerzono możliwości działalności społeczeństwa opartej na organizacyjnych formach zrzeszania się. Dzięki temu obywatele mogli realizować swoje cele społeczne, gospodarcze, polityczne, oświatowe, kulturalne,

zawodowe angażując się w inicjatywy związków, organizacji, klubów, spółdzielni, czy stowarzyszeń (Kantyka, 2013, s. 12).

Te ostatnie działały co prawda już w I połowie XIX wieku, kiedy to zajmowały się działalnością społeczno-gospodarczą, humanitarną, konspiracyjną, sportową, czy patriotycznym wychowaniem młodzieży na rzecz niepodległości Polski. Na formy i metody działania stowarzyszeń powstałych przed 1918 rokiem wpłynęło z pewnością powstanie własnego suwerennego państwa. Po odzyskaniu niepodległości oparte były na prawie państw zaborczych, dlatego znalazły się w zróżnicowanych warunkach prawnych i organizacyjnych. Działając w poszczególnych zaborach, na skutek specyfiki tamtejszego życia politycznego, wniosły do życia społeczno-politycznego Drugiej Rzeczypospolitej różnorodne, niekiedy zupełnie odmienne tradycje (Kantyka, 2013).

W okresie międzywojennym stowarzyszeniami były dobrowolne i trwałe zrzeszenia obywateli w celu niezarobkowego prowadzenia określonej działalności społecznej, kulturalnej, a także dla zaspokojenia potrzeb indywidualnych i społecznych. Na temat działalności stowarzyszeń w Drugiej Rzeczypospolitej pisali między innymi Auleytnier (2001); Bełcikowski (1939); Ceklarz (2016); Kantyka (2013); Kędzia (2018); Kryńska (1997); Krysztofek (2014); Marczakiewicz, Markowicz, Stępiński (1992); Olbrychowski (2018); Pawlak (2006); Sosnowska, (2021); Wilczyński, (2005); Wierzbicka (2009). Potrzeby indywidualne odnosiły się głównie do spraw bytowych, oświaty, wychowania, kultury, pracy twórczej, rozrywki, wypoczynku, zdrowia. Potrzeby zbiorowe natomiast miały na celu bezpieczeństwo publiczne, porządek społeczny realizację sprawiedliwości, pracowadność, rozwój gospodarki, nauki i kultury (Narski, 1997, s. 9).

Po odzyskaniu niepodległości ustawodawca polski utrzymał tymczasowo w mocy zaborcze przepisy prawne o Stowarzyszeniach i zgromadzeniach ustanowione przez Austrię, Niemcy i Rosję. Zmiany tych przepisów sprowadzały się głównie do określenia organów polskich jako właściwych do prowadzenia spraw stowarzyszeń (Suski, 2005, s. 24). Przepisy prawne obowiązujące w Rzeczypospolitej od chwili odzyskania niepodległości do przewrotu majowego stwarzały legalnym organizacjom politycznym, związkom i stowarzyszeniom ogromne możliwości działania. Próbę ujednoczenia przepisów o stowarzyszeniach w Polsce międzywojennej stanowiła konstytucja z 17 marca 1921 roku, która zapewniła obywatelom prawo koalicji, zawieranie stowarzyszeń i związków (Dz. U., 1921, nr 44, poz. 267, art. 108).

Dopiero w 1932 roku nastąpiła unifikacja prawa o stowarzyszeniach. Dokonano tego na podstawie rozporządzenia z mocą ustawy – Prawo o stowarzyszeniach dnia 27 października 1932 roku (Dz. U., 1932, nr 94, poz. 808), które obowiązywało

od początku 1933 roku. W wykonaniu tego rozporządzenia wydane zostało rozporządzenie Ministra Spraw Wewnętrznych z 10 grudnia 1932 roku o rejestracji stowarzyszeń (Dz. U., 1932, nr 116, poz. 963), które ujednoliciło prawo o stowarzyszeniach. Nie wszystkie zrzeszenia podlegały przepisom tego rozporządzenia. Zwolnione z tego obowiązku zostały stowarzyszenia religijne prawnie uznanych wyznań, stowarzyszenia młodzieży akademickiej, związki zawodowe, komitety wyborcze, cechy rzemieślnicze. Podporządkowano im natomiast spółdzielnie w zakresie działalności kulturalnej (Nowe prawo o stowarzyszeniach. Referat wygłoszony w Biurze Pracy Społecznej w dniu 22 listopada 1932 r., 1932).

Pomimo, iż dokument ten, określając cele i zadania stowarzyszeń, stworzył warunki prawne do ich działalności na kilka dziesięcioleci, nie dał jednak wyczerpującej definicji stowarzyszenia. Sformułowano jedynie niektóre jego cechy (składniki, elementy), pozwalające na wyodrębnienie go spośród ogółu zrzeszeń. Cechami tymi, jak już wcześniej wykazano była dobrowolność, trwałość i cele niezarobkowe (Dz. U. 1932, nr 94, poz. 808).

Rozporządzenie rozróżniało trzy rodzaje stowarzyszeń: zwykłe, zarejestrowane i wyższej użyteczności. Zgodnie z nowym prawem stowarzyszenia zwykłe wymagały dla swej legalizacji zgłoszenia, a stowarzyszenia zarejestrowane wpisu do rejestru. O powstaniu stowarzyszenia wyższej użyteczności decydowało rozporządzenia Rady Ministrów. Istniejące przepisy prawne przyznawały również władzom szerokie uprawnienia nadzorcze w stosunku do stowarzyszeń, między innymi mogły one żądać protokołów, uchwał, sprawozdań z działalności i tym podobne. Podsumowaniem tego etapu przemian była Konstytucja z 23 kwietnia 1935 roku, która gwarantowała co prawda wolność zrzeszania się (Dz. U., 1935, nr 30, poz. 227, art. 3), ale nie miała już zapisu o wolności koalicji, co stanowiło wyraźne ograniczenie praw obywatelskich. Argumentem władz sanacyjnych było stwierdzenie, że uprawnienia te zostały już skodyfikowane w ustawach zwykłych.

Z *Prawa o stowarzyszeniach* wynikało jasno, że stowarzyszenia nie mogą przynosić zysku członkom. Nie wykluczało to jednak dla zrzeszonych możliwości otrzymywania korzyści materialnych z przynależności do określonego stowarzyszenia. W systemie ustroju społecznego istniały bowiem stowarzyszenia, które miały na celu niesienie materialnej pomocy swoim członkom, czy to w formie udzielania zapomóg czy bezzwrotnych pożyczek.

3. OBSZARY DZIAŁALNOŚCI STOWARZYSZENIOWEJ KOLEJARZY – UJĘCIE PRAKTYCZNE

Źródłem inspiracji do zakładania po 1918 roku towarzystw była ponad wiekowa dezintegracja społeczeństwa polskiego. Do grupy stowarzyszeń społecznych, dla których głównym celem wyzwalającym aktywność społeczną w wolnym kraju było urzeczywistnianie interesów grupy zawodowej oraz dbanie o pracowników i ich rodziny, należały organizacje kolejarzy. Działały na płaszczyźnie oświatowo-kulturalnej, socjalno-bytowej i zdrowotno-rekreacyjnej.

Przykładem stowarzyszeń, które działały na płaszczyźnie oświatowo-kulturalnej było między innymi Stowarzyszenie Ognisko Kolejowe w Brześciu n. Bugiem, Towarzystwo Muzyczne „Orkiestra Pracowników Kolejowych w Żywcu”, Towarzystwo Muzyczne Kolejarzy w Poznaniu, Orkiestra Towarzystwa Kolejarzy w Gostyniu i Towarzystwo Pracowników Kolejowych „Ognisko” w Wilnie.

Na terenie województwa poleskiego działało od 1929 roku Stowarzyszenie Ognisko Kolejowe w Brześciu nad Bugiem. Jego celem było „krzewienie i popieranie kultury i oświaty wśród szerokich mas pracowników kolejowych i członków ich rodzin w duchu chrześcijańsko-narodowym oraz roztaczanie opieki moralnej i materialnej nad dziećmi i młodzieżą” (Statut Stowarzyszenia Ognisko Kolejowe w Brześciu n/Bugiem, b.r.w, s. 3). Dla osiągnięcia wyznaczonych celów stowarzyszenie organizowało biblioteki, czytelnice, teatry, chóry, orkiestry, koła sportowe, odczyty, szkółki, kursy przygotowawcze, wycieczki i inne przedsięwzięcia kulturalno-oświatowe, które miały dostarczać rozrywki i „rozвивać umysłowo-duchowo i fizycznie swych członków” (Statut Stowarzyszenia Ognisko Kolejowe w Brześciu n/Bugiem, b.r.w, s. 4). Członkiem mógł zostać każdy pracownik kolejowy i pełnoletni członek jego rodziny w pierwszym stopniu pokrewieństwa, korzystający z pełni z praw obywatelskich i cywilnych. Fundusze pozyskiwano ze składek członkowskich, dobrowolnych ofiar, darowizn i zapisów, z dochodów z wykładów, odczytów, odsetek od kapitałów i innych przedsięwzięć dochodowych. Składka członkowska wynosiła 1 zł miesięcznie oraz 25 groszy tytułem wpisowego i była potrącana z poborów przez Dyрекcję KP w Wilnie. Na terenie działalności stowarzyszenia zakazane były gry hazardowe i spożywanie napojów alkoholowych.

Od 1930 roku działało Towarzystwo Pracowników Kolejowych „Ognisko”. Terenem działalności było województwo wileńskie z siedzibą w Wilnie. Członkiem towarzystwa mógł zostać każdy pracownik kolejowy i członek jego rodziny korzystający w pełni z praw obywatelskich i cywilnych. Towarzystwo było organizacją apolityczną i bezpartyjną, która wykluczała wszelkie wystąpienia polityczne. Cel nakreślony przez towarzystwo był identyczny jak Stowarzyszenia Ognisko

Kolejowe w Brześciu nad Bugiem (Statut Towarzystwa Pracowników Kolejowych „Ognisko” w Wilnie, 1930). Towarzystwo organizowało, z zachowaniem obowiązujących przepisów prawnych, biblioteki, czytelnie, teatry, kina, chóry, orkiestry, kółka sportowe, szkoły, kursy przygotowawcze, koła naukowe, wycieczki i inne przedsięwzięcia kulturalno-oświatowe. W miarę potrzeb angażowało się w pomoc finansową członkom prowadząc kasy samopomocy.

Od 1927 roku na stacji Żywiec działało Towarzystwo Muzyczne „Orkiestra Pracowników Kolejowych w Żywcu”. Jego celem było „a) utrzymanie szkoły muzycznej, w której członkowie lub ich dzieci mogłyby pobierać naukę muzyki instrumentalnej lub śpiewu; b) rozbudzenie życia towarzyskiego przez urządzenie publicznych koncertów, zabaw, wycieczek i przedstawień teatralnych” (Statut Towarzystwo muzyczne „Orkiestra Pracowników Kolejowych w Żywcu”, Kraków b.r.w, s. 1). Fundusz stowarzyszenia tworzyły: „a) wkładki członków czynnych; b) wkładki członków w spierających; c) dochody z zabaw, wycieczek i przedstawień teatralnych; d) dobrowolne datki” (Statut Towarzystwo muzyczne „Orkiestra Pracowników Kolejowych w Żywcu”, b.r.w, s. 1).

Obowiązkiem członków było utrzymanie w porządku powierzonego ubrania, instrumentów i nut, regularne uczęszczanie na próby oraz branie udziału w urządzanych występach. Po trzech miesiącach przynależenia do stowarzyszenia członek czynny orkiestry i chóru miał prawo do wynagrodzenia za udział w koncertach i innych występach. Podobnie jak członkowie wspierający i honorowi oraz ich rodziny miał prawo korzystania z niższych cen wstępu na urządzone przez stowarzyszenie występy. Orkiestra występowała bezpłatnie na uroczystościach narodowych i związkowych oraz za zezwoleniem rodziny zmarłego na pogrzebach członka czynnego, wspierającego, honorowego lub jego żony. W przypadku, kiedy orkiestra występowała na zabawach lub wieczorkach, urządzający mieli obowiązek uiszczenia kwoty wyznaczonej przez zarząd.

Podobnie jak w Żywcu była zorganizowana działalność Orkiestry Towarzystwa Kolejarzy w Gostyniu, której celem było kultywowanie muzyki polskiej. Członkowie orkiestry mieli obowiązek stawiania się na wszystkich uroczystościach narodowych, na wyznaczonych przez zarząd koncertach publicznych oraz na pogrzebach członków towarzystwa. Na inne występy muzyczne członkowie orkiestry byli ustaleni przez dyrygenta, zarząd i wyznaczony komitet oraz opłacani według uchwały walnego zebrania. Żadnemu członkowi orkiestry nie wolno było bez zezwolenia zarządu i dyrygenta należeć do innego zespołu muzycznego (Regulamin orkiestry Towarzystwa Kolejarzy w Gostyniu, b.r.w.).

Bogatą działalnością mogło poszczycić się Towarzystwo Muzyczne Kolejarzy w Poznaniu. W 1938 roku liczyło 2216 członków. Towarzystwo prowadziło

orkiestrę składającą się z 36 osób, którą kierował druh Nikodem Krzywiak przy współudziale komisji i kapelmistrza Wiktora Buchwalda (kapelmistrza Teatru Wielkiego). Towarzystwo brało aktywny udział w pracy kulturalnej i społecznej angażując się w akademiach Ogniska Kolejowego Przynsposobienia Wojskowego, pochodach, dając bezpłatne koncerty dla członków i sympatyków szerokiego kręgu społeczeństwa poznańskiego. Propagowało kulturę muzyczną i teatralną, urządzało wyjścia do teatrów, opery. Ponadto wspólnie z Chórem Męskim Kolejarzy „Moniuszko” stowarzyszenie urządzało poranki muzyczne w sali Domu Rzemieślniczego, zabawy karnawałowe, które uświetniała orkiestra towarzystwa (Sprawozdanie Towarzystwa Muzycznego Kolejarzy w Poznaniu T.Z. za rok 1938, b.r.w., s. 11, 13). Organizując zabawy i wycieczki przyczyniło się także do pracy na płaszczyźnie rekreacyjnej. Podejmowało inicjatywy w zakresie działań socjalno-bytowych, prowadząc akcje humanitarne, przekazując fundusze na walkę z bezrobociem, na dzieci bezrobotnych, ochronki, wspierając inne stowarzyszenia oraz Armię Polską. Dodatkowo towarzystwo prowadziło Kasę Wzajemnej Pomocy Pośmiertnej, do której w 1938 roku należało 4143 członków (Sprawozdanie Towarzystwa Muzycznego Kolejarzy w Poznaniu T.Z. za rok 1938, b.r.w., s. 11, 13).

Znaczącym akcentem w szeroko zakrojonym spektrum działalności towarzystwa było ufundowanie pierwszego w Polsce pomnika kompozytora Karola Kurpińskiego, który został umieszczony w foyer Teatru Wielkiego w Poznaniu. Uroczystość odsłonięcia połączona z „Tygodniem Muzyki Polskiej” odbyła się 2 października 1938 roku. W wydarzeniu brały udział władze cywilne, wojskowe i duchowne, przedstawiciele świata artystycznego, mieszkańcy miasta oraz członkowie towarzystwa. Podczas odsłonięcia pomnika, którego dokonał dyrektor Kolei Państwowych inż. Włodzimierz Krzyżanowski, sylwetkę Kurpińskiego nakreślił prof. Łucjan Kamiński, dziekan wydziału humanistycznego Uniwersytetu Poznańskiego. Przebieg całej uroczystości transmitowano przez radio (Sprawozdanie Towarzystwa Muzycznego Kolejarzy w Poznaniu T.Z. za rok 1938, b.r.w.).

Warunki życia w rodzinach robotniczych w latach 1918–1939 w Polsce pozostawały wiele do życzenia. Niski standard życia podyktowany w dużej mierze zarówno złą sytuacją gospodarczą, jak i mieszkaniową miał niewątpliwie wpływ na poziom zdrowia i jakości życia. Naprzeciw tym potrzebom wychodziły towarzystwa, które za cel obierały pracę na płaszczyźnie socjalno-bytowej. Wśród nich znalazło się między innymi Stowarzyszenie Oszczędności i Kredytu pracowników Polskich Kolei Państwowych we Lwowie, Kolejowe Towarzystwo Humanitarne Okręgu Radomskiego, Towarzystwo Spółdzielcze „Wileńska Kolonija Kolejowa”.

Stowarzyszenie Oszczędności i Kredytu pracowników Polskich Kolei Państwowych (ST.O.K. Kol.), spółdzielnia zarejestrowana z ograniczoną odpowiedzialnością

ścią z siedzibą we Lwowie swoją działalnością obejmowało cały kraj, otwierając oddziały (filie) w innych miastach. Statut organizacji przyjęto do wiadomości sądu handlowego we Lwowie oddział IV uchwałą dnia 17 stycznia 1923 roku. Członkami stowarzyszenia mogli być pracownicy etatowi, pracownicy emerytowani i wdowy po pracownikach kolejowych.

Cele zostały określone tak, aby „a. dawać członkom swoim zapomocą wnoszenia udziałów i wkładek oszczędności sposobność do zaoszczędzania kapitału, b. udzielać pożyczek członkom Stowarzyszenia, c. udzielać po zmarłych członkach i ich żonach zasiłków na wydatki pogrzebowe w miarę zasobów funduszu pogrzebowego” (Statut Stowarzyszenia Oszczędności i Kredytu Pracowników Polskich Kolei Państwowych we Lwowie (ST.O.K. Kol.), b.r.w, s. 7). Majątek spółdzielni tworzyły udziały (przynajmniej jeden udział 200 zł każdego członka), fundusz zasobowy, pogrzebowy, na pewne cele oddzielnie przeznaczony i dobrowolne datki. Członkom przysługiwało prawo lokowania w kasie spółdzielni środków finansowych, korzystania z pożyczek oraz z funduszu pogrzebowego na pokrycie kosztów zmarłych członków i ich żon.

Działalnością o zasięgu lokalnym może poszczycić się Kolejowe Towarzystwo Humanitarne Okręgu Radomskiego. Siedzibą towarzystwa był Radom, a jego działalność rozciągała się na cały okręg DOKP. Celem towarzystwa było udzielanie pomocy członkom, ich rodzinom oraz pozostałym po członkach wdowom i sierotom, względnie opiekunom sierot w zapobieganiu i zwalczaniu chorób, w wychowaniu dzieci, w razie trudnej sytuacji finansowej Fundusze pozyskiwano: „a. ze składek członkowskich, b. z opłat za świadczenia Towarzystwa na rzecz członków, ich rodzin, oraz pozostałych po członkach wdów i sierot, c. z ofiar i subwencji, d. z dochodów z nieruchomości i kapitałów będących w użytkowaniu Towarzystwa nabytych drogą kupna, darowizn lub zapisów, e. z dochodów z nieruchomości i kapitałów będących w użytkowaniu Towarzystwa oraz zapisów uczynionych na rzecz Towarzystwa, f. z dochodów osiągniętych z koncertów, zabaw tanecznych, widowisk, odczytów publicznych, pokazów świetlnych i innych, z kwiatów, znaczków, jarmarków, itp.” (Statut Kolejowego Towarzystwa Humanitarne Okręgu Radomskiego, 1932, s. 1–6).

Towarzystwo dbało nie tylko o poprawę materialno-bytową pracowników kolei, ale także o udzielanie zapomóg i doraźnej pomocy. Poza tym zaakcentowało swój udział na płaszczyźnie zdrowotno-rekreacyjnej przy zakładaniu i organizowaniu kolonii, półkolonii, przedszkoli, zakładów wypoczynkowych i domów zdrowia. Ułatwiała członkom i ich rodzinom korzystanie z takich zakładów, zapobiegało i zwalczało choroby, budowało i utrzymywało własne budynki.

Od 1926 roku wielopłaszczyznową działalność prowadziło Towarzystwo Spółdzielcze „Wileńska Kolonia Kolejowa” w Wilnie. Towarzystwo, które swym zasięgiem obejmowało cały kraj miało na celu ułatwić swoim członkom nabycie gruntów, budowę domów i zabudowań gospodarczych oraz zaspokajać potrzeby kulturalne. Członkiem mógł zostać każdy pracownik kolei posiadający obywatelstwo polskie, również wówczas gdy przerwał pracę na kolei oraz ci, którzy mogli być przyjęci za zgodą walnego zgromadzenia. Członek oprócz wpisowego 10 zł musiał wykupić przynajmniej jeden udział w wysokości 500 zł od każdej nabytej od towarzystwa działki. Towarzystwo nabywało grunty, własności ruchome i nieruchome dla użytku wspólnego i poszczególnych członków. Oprócz tego zaopatrywało w przedmioty pierwszej potrzeby, materiały budowlane, magazyny, budowało drogi, ulice, chodniki, mosty, wodociągi, kanalizacje i oświetlenie. Prowadziło także działalność oświatowo-kulturalną budując szkoły, biblioteki, czytelnie oraz aktywnie działało w przestrzeni ochrony zdrowia kolejarzy zakładając posterunki sanitarno-lekarskie (Statut Towarzystwa Spółdzielczego „Wileńska Kolonia Kolejowa”, b.r.w.).

Kolejarze budowali, a następnie utrzymywali w systemie dobrowolnych opodatkowań ośrodki turystyczno-lecznicze. Były to nieraz bardzo okazałe domy zdrowia i domy turystyczno-wypoczynkowe, takie jak obiekty w Makowie Podhalańskim czy Rabce, wznoszone przez kolejarzy i członków ich rodzin. Tego typu ośrodki odegrały ogromną rolę w systemie profilaktyki zdrowotnej i przyczyniły się do upowszechnienia w środowiskach kolejarzowskich kultury aktywnego wypoczynku i rekreacji. Pobyt w tych ośrodkach postrzegany był jako szansa na poprawę zdrowia i kondycji fizycznej. Przez wszystkie lata funkcjonowania domów turystyczno-zdrowotnych bardzo mocno akcentowane były ich prozdrowotne aspekty działalności, szczególnie że wszystkie tego typu placówki zbudowane lub zorganizowane zostały w zdrojach leczniczych (Zagdańska, 2018).

W grupie stowarzyszeń, które realizowały cele na płaszczyźnie zdrowotno-rekreacyjnej znalazło się między innymi Stowarzyszenie „Dom Zdrowia” Pracowników PKP byłego okręgu Stanisławowskiego w Stanisławowie i Towarzystwo Kolonii Letnich Pracowników Warszawskiej Dyrekcji KP.

Na mocy decyzji wojewody Stanisławowskiego dnia 4 czerwca 1936 roku powołano Stowarzyszenie „Dom Zdrowia” Pracowników PKP byłego okręgu Stanisławowskiego w Stanisławowie (Statut Stowarzyszenia „Dom Zdrowia” Pracowników Polskich Kolei Państwowych byłego okręgu Stanisławowskiego w Stanisławowie, b.r.w.). Siedzibą stowarzyszenia było miasto Stanisławów a teren jego działalności obejmował województwo lwowskie, stanisławowskie i tarnopol-

skie. Członkami mogli być pracownicy PKP z wykształceniem wyższym i średnim byłego stanisławowskiego okręgu dyrekcyjnego w czynnej służbie, pracownicy po przejściu na emeryturę lub po zmianie okręgu pracy. Majątek stowarzyszenia stanowiły dobrowolne datki, składki członków, subwencje i dochody z przedsięwzięć. Jego celem była budowa i utrzymanie Domu Zdrowia dla użytku swoich członków i ich rodzin, który realizowano poprzez gromadzenie funduszy „drogą zbierania składek od członków, urządzenie imprez, wyjednywanie subwencji tudzież przez administrację majątkiem Stowarzyszenia” (Statut Stowarzyszenia „Dom Zdrowia” Pracowników Polskich Kolei Państwowych byłego okręgu Stanisławowskiego w Stanisławowie, b.r.w., s. 3).

Stowarzyszenia prowadziły także działalność rekreacyjną i turystyczną. Pracowniczymi wyjazdami wypoczynkowymi i koloniami dzieci kolejarzy zajmowało się Towarzystwo Kolonii Letnich Pracowników Warszawskiej Dyrekcji PKP. Powstało ono w 1922 roku „staraniem ludzi dobrej woli, [...] które jako wytyczny cel swej humanitarnej działalności postanowiło trzymać pieczę nad zdrowiem pracowników oraz rozwojem fizycznym dzieci szerokich warstw społeczeństwa kolejowego. [...] rokrocznie pod opieką wykwalifikowanych wychowawców, krzepią zdrowie solankami ciechocińskimi liczne rzesze dziatwy pracowników kolejowych” (Do ogółu pracowników kolejowych Dyrekcji Okręgowej Dyrekcji Kolei Państwowych w Warszawie, „Inżynier Kolejowy”, 1930, s. 227).

Dzieciom w wieku 6–18 lat towarzystwo organizowało od 1922 do 1934 roku kolonie w Aleksandrowie Kujawskim (do czasu, kiedy ośrodek przekazano Rodzinie Kolejowej), a starszym w wieku 16–24 lata, którzy byli na utrzymaniu rodziców, organizowano kolonie w wynajętej willi w Ciechocinku (Piekarski, 2019). Kolonie trwały miesiąc. Dzieci nieuczęszczające do szkoły mogły korzystać z wyjazdu do Aleksandrowa Kujawskiego w czerwcu i wrześniu, zaś szkolne w lipcu i sierpniu. W 1922 roku z ośrodka w Aleksandrowie Kujawskim skorzystało 222 dzieci, rok później 374 dzieci, a w 1927 roku już 887 dziewcząt i chłopców. Opłata za pobyt dziecka wynosiła w granicach 1,7–2 zł, tymczasem rodzice płacili tylko 1 zł dziennie. Różnica pokrywana była ze składek funduszu stołecznego Towarzystwa Kolonii Letnich (Towarzystwo Kolonii Letnich Pracowników Warszawskiej Dyrekcji Kolei Państwowych, „Lekarz Kolejowy”, 1928; Z Towarzystwa Kolonii Letnich, „Kolejarz”, 1931). Na kolonie dzieci kolejarzy były kwalifikowane przez lekarza rejonowego. O przyjęciu dziecka decydował zarząd na podstawie złożonego przez rodzica podania, karty kwalifikacyjnej i karty porady. Pierwszeństwo miały te dzieci, których stan zdrowia wymagał leczenia. Do Ciechocinka wyjeżdżało w lipcu 50 dziewczynek, a w sierpniu 50 chłopców. Opłata za miesięczny pobyt dziecka wynosiła 40 zł, w tym 25 zł za utrzymanie i 15 zł za

koszt utrzymania willi. W celu ułatwienia dojazdu na kolonie organizowano transport pociągami z Dworca Głównego w Warszawie (Dodatkowe Zawiadomienie Towarzystwa Kolonii Letnich Pracowników Warszawskiej Dyrekcji Polskich Kolei Państwowych, Warszawa 193-; Zawiadomienie Towarzystwa Kolonii Letnich Pracowników Warszawskiej Dyrekcji Polskich Kolei Państwowych, 1927).

Wielopłaszczyznową aktywnością oświatowo-kulturalną, socjalno-bytową i zdrowotno-rekreacyjną może poszczycić się Stowarzyszenie „Rodzina Kolejowa” z siedzibą Zarządu Głównego w Warszawie. Organizacja działała na terenie całego kraju od 28 marca 1934 roku. Stowarzyszenie zrzeszało większość pracowników Polskich Kolei Państwowych, Ministerstwa Komunikacji i Głównej Inspekcji Komunikacji, członków Kolejowego Przysposobienia Wojskowego oraz ich małżonków i dzieci powyżej 18 roku życia (Statut Stowarzyszenia „Rodzina Kolejowa”, 1934). Dzięki składkom kolejarzy z całego kraju w wysokości 1% od miesięcznych poborów utworzono „Fundusz Rodziny Kolejowej”. Środki finansowe na funkcjonowanie stowarzyszenia pozyskiwano ponadto z subwencji Ministerstwa Komunikacji, z ofiar i subsydiów, z dochodów niestałych z instytucji i nieruchomości założonych przez stowarzyszenie oraz odsetek (Statut Stowarzyszenia „Rodzina Kolejowa”, 1934).

Stowarzyszenie zajmowało się opieką nad utrzymaniem i poprawą zdrowia pracowników kolejowych i ich najbliższej rodziny, opieką nad sierotami, wdowami i starcami, opieką wychowawczą nad dziećmi i młodzieżą, pomocą ekonomiczną i moralną członkom, prowadzeniem instytucji gospodarczych, działalnością kulturalno-oświatową i wychowaniem fizycznym młodzieży (Sprawozdanie z działalności Zarządu Okręgu Poznańskiego Rodziny Kolejowej, 1935). Stowarzyszenie prowadziło przedszkola, kolonie, półkolonie, obozy i akcje dożywiania. Zajmowało się również działalnością wczasową, prowadzeniem sanatoriów, świetlic, stołówek, bibliotek, funduszami zapomogowymi, udzielaniem porad prawnych, działalnością oświatową z zakresu pszczelarstwa, warzywnictwa, sadownictwa i hodowli zwierząt oraz działalnością wydawniczą (Faecher, Peters, 1939; Sprawozdanie z działalności za rok 1937, 1937; Domy wypoczynkowe i zakłady lecznicze Rodziny Kolejowej, 1938).

4. ZAKOŃCZENIE

Jak dowodzą powyższe przykłady, kolejarze rozwijali działalność stowarzyszeniową najczęściej większych skupiskach pracowników tej branży. Miała ona zasięg nie tylko terenowy i regionalny, ale też ogólnopolski. Poczuwając się do obo-

wiązku wzajemnej pomocy kolejarze wychodzili naprzeciw licznym potrzebom. Włączali się w inicjatywy oświatowo-kulturalne organizując przedszkola, kursy dokształcające, odczyty, domy kultury, ogniska, czytelnie, biblioteki ruchome, grupy muzyczne i zabawowe, kina, orkiestry, kółka teatralne, koła amatorskie, kluby sportowe, drużyny harcerskie. Dbali o ochronę zdrowia pracowników i ich rodzin w wymiarze przeciwdziałania chorobom oraz ich leczenia. To dzięki ich sprawnej organizacji powstawały miejsca wypoczynku i rekreacji, takie jak: sanatoria, ośrodki wypoczynkowe oraz szpitale kolejowe i przychodnie dla dorosłych i dzieci.

Z inicjatywy pracowników kolejowych powoływano specjalne „Ogniska”, wyposażone we własną czytelnię, koło amatorskie, stowarzyszenie muzyczne i zabawowe, zjednoczenie spółdzielcze i kasę pożyczkową. W ramach działalności „Ognisk” tworzono domy dziecka, które były prowadzone na wzór przedszkoli, w których dzieci pracowników miały całodzienne utrzymanie, opiekę, zorganizowaną rozrywkę i naukę. Organizowano przychodnie, kursy dokształcające, kina, orkiestry, kółka teatralne, turnieje itd. Tego typu ośrodki jednoczyły wszystkie prace z zakresu humanitarnego i kulturalno-oświatowego wspólnie z organizacjami i w porozumieniu z istniejącymi już w danej miejscowości instytucjami społecznymi, ale wyłącznie na terenie apolitycznym. Stawały się ponadto ośrodkami życia kulturalnego pracowników kolejowych i niejednokrotnie wzorem dla społeczności lokalnej (Rakiel-Czarnecka, Fudała, Popowski, Sowińska, Przygoda-Stelmach, 2018).

Kolejarze angażowali się także w sprawy gospodarcze i wydawnicze, między innymi: „Głos Kolejowca”, „Kolejarz Związkowiec”, „Konduktor”, „Maszynista”, „Kolejowy Przegląd Techniczny”, „Lekarz Kolejowy” (Jasiński, 1989). Nieśli pomoc materialną i finansową dla najbardziej potrzebujących kolegów i ich rodzin, rozwijali bazę lokalowo-mieszkalną, organizując grupy spółdzielcze i kasy pożyczkowe. Tylko w okręgu dyrekcji kolei we Lwowie znajdowało się w owym czasie 50 instytucji kulturalno-oświatowych, humanitarnych i społecznych. Zadaniem referatu kulturalno-oświatowego, utworzonego przez dyrekcję kolei, było łączenie wysiłków poszczególnych instytucji, kontrola, podsuwanie pomysłów i inicjatyw, jak też pomoc materialna i finansowa (Rakiel-Czarnecka, Fudała, Popowski, Sowińska, Przygoda-Stelmach, 2018; Zackiewicz, 2020).

Niewątpliwie zakres prowadzonej działalności społecznej należy uznać jako imponujący i godny uznania, szczególnie, że czasy, w których była podejmowana, nie należały do łatwych. Zaprezentowane egzemplifikacje stowarzyszeń o zasięgu ogólnopolskim i regionalnym, potwierdzają, iż stanowiły one jedną z form wspierania państwa w rozwiązywaniu jego ważnych społecznie problemów. Bez wątpienia odgrywały istotną rolę w życiu społeczno-politycznym, gospodarczym

i oświatowo-kulturalnym okresie międzywojennego. Inicjując wiele pożytecznych akcji stały się czynnikiem twórczym, mającym korzystny wpływ na wiele dziedzin życia. Postulowane jest zatem rozwijanie dalszych szeroko zakrojonych, systematycznych i pogłębionych badań oraz analiz w tym zakresie.

Bibliografia

- Auleytner, J.M. (2001). Polskie Towarzystwo Polityki Społecznej w latach 1924-1948: Z historii polityki społecznej. *Polityka Społeczna*, 11-12, s. 20–24.
- Bąkowski, J., Hydzik J. (2018). Kolej w Polsce w latach 1918–1945. *Zeszyty Naukowo-Techniczne Stowarzyszenia Inżynierów i Techników Komunikacji w Krakowie*, 3 (117), s. 7–19.
- Bełcikowski J. (1939). *Polskie Kobiety Stowarzyszenia i Związki Współpracy Międzynarodowej Kobiet*. Warszawa: Towarzystwo Wydawnicze „Polska Zjednoczona”.
- Ceklarz K. (2016). Działalność muzealnica Towarzystwa Tatrzańskiego i Polskiego Towarzystwa Tatrzańskiego. W: W.A. Wójcik, A. Kurek (red.), *Z dziejów Towarzystwa Tatrzańskiego i Polskiego Towarzystwa Tatrzańskiego (1873–1950)*. Kraków: COTG Wierchy.
- Dagnan, K. (1922). Pracownicze związki zawodowe w Polsce w r. 1921. *Praca i Opieka Społeczna*, I, s. 55–56.
- Do ogółu pracowników kolejowych Dyrekcji Okręgowej Dyrekcji Kolei Państwowych w Warszawie. (1930) *Inżynier Kolejowy*, 6 (70).
- Dodatkowe Zawiadomienie Towarzystwa Kolonii Letnich Pracowników Warszawskiej Dyrekcji Polskich Kolei Państwowych (193-)*. Warszawa.
- Domy wypoczynkowe i zakłady lecznicze Rodziny Kolejowej (1938)*. Warszawa.
- Dylewski, A. (2012). *Historia kolei w Polsce*. Warszawa: Feniks.
- Dziennik Ustaw, 1921, nr 44, poz. 267.
- Dziennik Ustaw, 1932, nr 116, poz. 963.
- Dziennik Ustaw, 1932, nr 94, poz. 808.
- Dziennik Ustaw, 1935, nr 30, poz. 227.
- Encyklopedia PWN*. <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/stowarzyszenie;3980052>.
- Faecher, S., Peters, S. (red.) (1939). *20-lecie Komunikacji w Polsce Odrodzonej*. Kraków: Koncern Prasowy „Ilustrowany Kuryer Codzienny”, s. 221–282.
- Gąsior, G. (2016). Kolej a tożsamość: postawy narodowościowe kolejarzy na czechosłowackim Śląsku Cieszyńskim w latach 20. XX wieku. *Przegląd Środkowo-Wschodni*, 1, s. 171–181.
- Jarosiński, J. (1989). Wydawnictwa prasowe Związku Zawodowego Pracowników Kolejowych w latach 1919–1960. *Kwartalnik Historii Prasy Polskiej*, 28/1, s. 77–91.
- Jednodniówka Referatu dla Spraw Kulturalno-Oświatowych i Społecznych Wydziału Osobowego Dyrekcji Kolei Państwowych we Lwowie*. (1928). (styczeń), nr 1.
- Kantyka, S. (2013). *Stowarzyszenia w ustroju społeczno-politycznym Polski w latach 1918–1939. Studium historyczno-politologiczno-prawne*. Katowice: Uniwersytet Ekonomiczny w Katowicach.

- Keller, D. (red). (2012). *Dzieje kolei w Polsce*. Rybnik: Wydawnictwo Eurosprinter; Muzeum w Rybniku.
- Keller, D. (2012). *Znaczenie kolei dla dziejów Polski. Studia z historii kolejnictwa*. Rybnik: Muzeum w Rybniku.
- Keller, D. (2016). *Kolej między wojnami 1918–1939*. Łódź: Księży Młyn Dom Wydawniczy.
- Kędzia P. (2018). *Sport w Polsce międzywojennej. Działalność oświatowa stowarzyszeń sportowych w Łodzi*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Kotłowski, T. (1977). *Zjednoczenie Zawodowe Polskie. Zasięg wpływów i działalność społeczno-polityczna w latach 1918–1939*. Poznań: Uniwersytet Adama Mickiewicza.
- Krauze-Jaworska, H. (1968). *Zarys Historii Związku Zawodowego Pracowników Kolejowych RP 1918–1939*. Warszawa: Wydawnictwo Związkowe CRZZ.
- Kryńska, E.J. (1997). *Polski Biały Krzyż 1918–1961*. Białystok: Trans Humana.
- Krysztofek, K. (2014). *Stowarzyszenia katolickie w Krakowie w latach 1918–1939. Studium historyczno-prawne*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Lijewski, T. (1959). *Rozwój sieci kolejowej Polski*. Warszawa: Polska Akademia Nauk.
- Marczakiewicz A., Markowicz Z., Stępiński J. (1992). *130-lecie Kółek Rolniczych. Krótki zarys historii Kółek Rolniczych (1862–1992)*. Warszawa: KZRKiOR.
- Narski, Z. (1997). *Zarys wiedzy o stowarzyszeniach*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Nowe prawo o stowarzyszeniach. Referat wygłoszony w Biurze Pracy Społecznej w dniu 22 listopada 1932 r.* (1932). Warszawa.
- Olbrychowski, J. (2018). *Widziani oczami pokoleń: rodziny policyjne II RP*. Łódź: Stowarzyszenie „Rodzina Policyjna 1939 r.”.
- Pawlak, J. (2006). Organizacje i stowarzyszenia żydowskie w Kutnie i powiecie kutnowskim w latach 1918–1939. Cz. 2. *Kutnowskie Zeszyty Regionalne*, 10, s. 337–348.
- Petrykowski, P. (1994). *Stowarzyszenie kulturalne jako środowisko wychowawcze*, Ciechanów: KODRTK.
- Piekarski, S. (2019). *Ośrodki turystyczno-zdrowotne nauczycieli i kolejarzy w okresie międzywojnia (Budowane i utrzymywane w systemie dobrowolnych opodatkowań)*. Warszawa: AWF Warszawa.
- Pisarski, M. (1974). *Koleje polskie 1842–1972*. Warszawa: Wydawnictwa Komunikacji i Łączności.
- Polskie Koleje Państwowe 1918–1928*. (1929). Warszawa: Ministerstwo Komunikacji.
- Przerwa, T., Keller, D., Kruk, B. (red.) (2019). *A jednak kolej! Historyczne i współczesne uwarunkowania rozwoju transportu*. Lublin: Muzeum Historyczne w Lublinie.
- Rakiel-Czarnecka, W., Fudała, M., Popowski, Ł., Sowińska, M., Przygoda-Stelmach, M. (2018). *Dzieje Muzeum Kolejnictwa/Stacji Muzeum w latach 1927–2018*. Warszawa: Stacja Muzeum.
- Regulamin orkiestry Towarzystwa Kolejarzy w Gostyniu*, b. r. w.
- Romul, J. (1970). Państwo a stowarzyszenia. W: A. Łopatka (red.), *Organizacja społeczeństwa socjalistycznego*. Warszawa–Poznań: PWN.
- Sosnowska J. (2021). *Opieka nad dzieckiem w Polsce międzywojennej. Robotnicze Towarzystwo Przyjaciół Dzieci – Oddział Łódzki (1923–1939)*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.

- Sprawozdanie Towarzystwa Muzycznego Kolejarzy w Poznaniu T.Z. za rok 1938.* (b. r. w.).
Sprawozdanie z działalności za rok 1937. (b. r. w.).
Sprawozdanie z działalności Zarządu Okręgu Poznańskiego Rodziny Kolejowej. Poznań: (1935).
Statut Kolejowego Towarzystwa Humanitarnego Okręgu Radomskiego. Radom (1932).
Statut Stowarzyszenia „Dom Zdrowia” Pracowników Polskich Kolei Państwowych byłego okręgu Stanisławowskiego w Stanisławowie. (b. r. w.).
Statut Stowarzyszenia „Rodzina Kolejowa”. (1934).
Statut Stowarzyszenia Ognisko Kolejowe w Brześciu n/Bugiem. (b. r. w.).
Statut Stowarzyszenia Oszczędności i Kredytu Pracowników Polskich Kolei Państwowych we Lwowie (ST.O.K. Kol.). (b. r. w.).
Statut Towarzystwa Pracowników Kolejowych „Ognisko” w Wilnie. (1930). Wilno.
Statut Towarzystwa Spółdzielczego „Wileńska Kolonija Kolejowa”. (b. r. w.).
Statut Towarzystwo muzyczne „Orkiestra Pracowników Kolejowych w Żywcu”. Kraków (b. r. w.).
 Suski, P. (2005). *Stowarzyszenia i organizacje.* Warszawa: Lexis Nexis.
 Szymczyk, K. (2017). Stowarzyszenie „Rodzina Kolejowa” okręgu warszawskiego - wybrana działalność pomocowa na rzecz najmłodszych w Drugiej Rzeczypospolitej. W: D. Ruszkiewicz, K. Szymczyk (red.), *Refleksje o rodzinie. Konteksty edukacyjne i pomocowe* (s. 169–192). Piotrków Trybunalski: Wydawnictwo Uniwersytetu Jana Kochanowskiego w Kielcach.
 Towarzystwo Kolonii Letnich Pracowników Warszawskiej Dyrekcji Kolei Państwowych (1928). *Lekarz Kolejowy*, 1, s. 51–52.
 Wilczek-Karczewska, M. (2015). Rozwój kolei żelaznych na ziemiach polskich w ujęciu historyczno prawnym. *Kwartalnik Antymonopolowy i Regulacyjny*, 1(4), s. 100–124.
 Z Towarzystwa Kolonii Letnich (1931). *Kolejarz*, 11, s. 8.
 Wierzbicka, M. (2009). *Polskie Stowarzyszenie Kobiet z Wyższym Wykształceniem.* W: A. Janiak-Jasińska, K. Sierakowska, A. Szwarc (red.), *Działaczki społeczne, feministki, obywatelki. Samoorganizowanie się kobiet na ziemiach polskich po 1918 roku (na tle porównawczym), tom II*, Warszawa: Wydawnictwo Neriton.
 Wilczyński, L. (2005). *Młode Polki. Katolickie Stowarzyszenie Młodzieży Żeńskiej w Wielkopolsce 1918–1939.* Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
 Zackiewicz, G. (2020). Ruch związkowy w Polsce 1918–1939. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne*, 4, s. 855–867.
 Zagdańska, J. (2018). Domy turystyczno-zdrowotne środowisk kolejarz II Rzeczypospolitej Polskiej budowane i utrzymywane w systemie dobrowolnych opodatkowań. *Zeszyty Naukowe Turystyka i Rekreacja*, 21 (1), s. 56–78.
 Zakrzewski, L. (2012). „Barwiczówka” – Dom Wypoczynkowy Rodziny Kolejowej w Krynicy. *Almanach Muszyny*, s. 54.
Zawiadomienie Towarzystwa Kolonii Letnich Pracowników Warszawskiej Dyrekcji Polskich Kolei Państwowych. (1927). Warszawa.